

Wojciech Włodarkiewicz

Mało znany fragment dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach II wojny światowej

Przegląd Historyczno-Wojskowy 12 (63)/4 (237), 165-172

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

przez stanowiska dowódcze w związkach taktycznych piechoty w latach 1921–1939. Autor – naszym zdaniem – przede wszystkim nie odpowiedział na najważniejsze pytanie: jaka była polityka kadrowa najwyższych władz wojskowych i politycznych II Rzeczypospolitej wobec generalicji w trzech okresach 1921–1926, 1926–1935, 1935–1939. Prześledzenie tej polityki prowadziłyby do określenia kryteriów stosowanych przy doborze na najwyższe stanowiska, np. dowódcy dywizji piechoty. Na opracowanie tematu w pełni odpowiadające wymogom stawianym studiom historyczno-socjologicznym wypada zatem jeszcze poczekać.

Henryk Bułhak, Piotr Stawecki

MAŁO ZNANY FRAGMENT DZIEJÓW POLSKICH SIŁ ZBROJNYCH NA ZACHODZIE W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

Stefan Józef Pastuszka, *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, Kielce–Warszawa 2010.

Od zakończenia II wojny światowej minęło ponad 66 lat, ale przebieg działań wojennych, w tym udział w nich Wojska Polskiego na różnych frontach w latach 1939–1945 nadal interesuje badaczy – historyków wojskowości. Oceniając polskie publikacje historyczne dotyczące II wojny światowej, które ukazały się do 1989 r., można zauważyć, iż skupiały się one na genezie, przebiegu i skutkach agresji III Rzeszy na Polskę, działaniach Wojska Polskiego na froncie wschodnim w latach 1943–1945 oraz aktywności militarnych i politycznych struktur polskiego podziemia, z deformującą wojenną rzeczywistość nadmiernie eksponowaną rolę Gwardii Ludowej, a następnie Armii Ludowej. Przełom 1989 r. oznaczał również zmiany w polskiej nauce historycznej, ponieważ zniósł oficjalną wykładnię polityczną i narzucającą polskim historykom metodologię badań oraz umożliwił badaczom korzystanie z dotychczas niedostępnych zasobów archiwów krajowych i zagranicznych. W sumie jednak badania przed 1989 r., a także po nim skupiały się na problematyce militarnej, natomiast inne zagadnienia badawcze, lokujące się niejako poza tak zdefiniowanym głównym obszarem zainteresowania historyków wojskowości, cieszyły się mniejszym zainteresowaniem.

Z zadowoleniem należy odnotować, że stan badań nad mało znanym fragmentem dziejów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach II wojny światowej został znacznie wzbogacony dzięki wydaniu w 2010 roku monografii pt. *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*. Jej autor – Stefan Pastuszko – jest profesorem Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Kielcach, znanym historykiem, w dorobku naukowym ma ponad 100 publikacji, w tym kilkanaście zwartych.

W latach II wojny światowej żołnierze PSZ znajdowali się w podwójnie trudnej sytuacji, ponieważ walczyli z dala od okupowanej Polski, bez kontaktu z bliskimi, których los bardzo ich niepokoił. Chociaż polscy żołnierze przebywali w przychylnych, często nawet przyjaznych środowiskach, to jednak żyli w obcym otoczeniu, w częściowej izolacji z powodu różnorodnych barier, głównie kulturowych i językowych. Te trudności częściowo niwelowało przekonanie żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych, że walczą w słusznej sprawie o zwycięstwo aliantów, a tym samym wyzwolenie Polski.

Praca wypełnia istotną lukę w dotychczasowych badaniach, podejmuje bowiem temat znany jedynie częściowo, dzięki wcześniejszym cząstkowym pracom innych badaczy, ale do tego czasu nie został on podjęty aż tak wyczerpująco oraz kompetentnie. Dodajmy, że zdecydowana większość prac dotyczących Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w II wojnie światowej podejmuje głównie problematykę ich udziału w działaniach wojennych u boku sojuszniczych armii w latach 1940–1945¹, analizuje przebieg najważniejszych bitew², dzieje związków taktycznych³, kwestie organizacji⁴, uzbrojenia i wyposażenia.

Również bogata jest literatura naukowa dotycząca problematyki politycznej, w tym realiów towarzyszących rozwojowi organizacyjnemu i działaniom bojowym PSZ w latach 1939–1945, m.in. sprawy polskiej w latach II wojny światowej, działalności polskich naczelnych władz państwowych oraz stosunków Rzeczypospolitej z zachodnimi sojusznikami i ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich⁵.

Przedmiotem zainteresowania badaczy, lecz w mniejszym zakresie, były również różne obszary polskiej wojennej kultury na emigracji, m.in. badania prasoznawcze⁶, twórczości literackiej⁷, w tym żołnierzy PSZ, działalności wojskowego ruchu artystycznego, głównie życia teatralnego⁸, piosenki żołnierskiej, malarstwa, plastyki, fotografii oraz filmu⁹. Ukazały się publikacje o życiu kulturalnym niektórych polskich związków taktycznych¹⁰, ale nadal brakowało ujęcia całościowego problematyki życia kulturalnego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w okresie II wojny światowej w formie monografii. Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie należało do wyjątkowych zjawisk w pogrążonej wojną Europie. Tworzyły je: teatr zawodowy i amatorski, chóry i orkiestry, zespoły wokально-muzyczne,

¹ M.in. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2, *Kampanie na obczyźnie*, cz. 1–2, Londyn 1959; W. Biegański, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1989; J. Smoliński, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1997; *idem*, *Wojsko Polskie w kampanii francuskiej 1940 roku*, Warszawa 1995.

² Zob. m.in.: W. Biegański, *Ankona*, Warszawa 1986; *idem*, *Arnhem*, Warszawa 1977; Z. Wawer, *Monte Cassino 1944*, Warszawa 2004; *idem*, *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2009.

³ T. Panecki, *Samodzielną Brygadą Strzelców Podhalańskich*, Warszawa 1992; T. A. Wysocki, *I. Polska Dywizja Pancerna 1938–1947. Geneza i dzieje*, Londyn 1989.

⁴ M.in. Z. Wawer, *Organizacja – polskich wojsk lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Warszawa 1992.

⁵ *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945*, red. Z. Bażyński, Londyn 1994; E. Duraczynski, *Rząd Polski na uchodźstwie 1939–1945*, Warszawa 1993; M. Hulas, *Goście czy intruz?. Rząd Rzeczypospolitej na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943*, Warszawa 1996.

⁶ W. S. Flisiński, *Polska prasa żołnierska poza granicami*, mps, Nowy Jork 1994; Z. Lewandowska, *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939–1945*, Warszawa 1993.

⁷ *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960*, red. T. Terlecki, t. 1, Londyn 1964; M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.

⁸ Szerzej zob.: S. Piekarski, *Mars i Melpomena. Polskie teatry żołnierskie na obczyźnie 1939–1948*, Warszawa 2000; B. Korzeniowski, *Melpomena walcząca*, Warszawa 1977.

⁹ W. Jewsiewicki, *Polscy filmowcy na frontach II wojny światowej*, Warszawa 1972.

¹⁰ O. S. Czarnik, *Życie kulturalne Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940–1942)*, w: *Z dziejów kultury czytelnictwa w Polsce*, t. 2, *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, Warszawa 1990.

cabarety, działalność wydawnicza, czytelnictwo książek i prasy, twórczość literacka: poezja, proza i dramat oraz malarstwo, plastyka, rzeźba, fotografia, kinematografia, wystawiennictwo, sztuki użytkowe oraz radio. Często cenną inspiracją dla żołnierzy – twórców stanowiła religia.

Prezentowana monografia Stefana Pastuszki pokazuje różne formy i bogactwo życia kulturalnego żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych podczas II wojny światowej, rolę życia kulturalnego dla żołnierzy, a także warunki i przyczyny rozwoju w tak specyficznych, wojennych warunkach różnych dziedzin twórczości kulturalnej. Dodajmy, że głównie z uwagi na potrzebę starannych i pogłębionych badań oraz ograniczenia objętości monografii, Stefan Pastuszko całkowicie pominął rolę radia, które przecież odgrywało istotną rolę w kształtowaniu świadomości żołnierzy, wpływało na ich postawy, dostarczało informacji i rozrywki oraz ułatwiało żołnierzom Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie dostęp do różnych form życia kulturalnego. Rozumiejąc argumenty Autora, proponuję jednak przeanalizowanie roli radia w życiu kulturalnym polskich żołnierzy na Zachodzie w latach II wojny światowej w formie co najmniej podrozdziału w ewentualnym kolejnym wydaniu monografii.

Monografia autorstwa Stefana Pastuszki składa się ze wstępu, dziesięciu obszernych rozdziałów o zróżnicowanej objętości, zakończenia, bibliografii, streszczenia w języku angielskim i wykazu ważniejszych skrótów. Pracę kończą indeksy nazwisk i nazw geograficznych, które bardzo ułatwiają czytelnikowi korzystanie z tej, jak już wspomniano, obszernej i wielowątkowej publikacji, oraz spis zamieszczonych w niej 118 fotografii. Wprawdzie zakres chronologiczny pracy obejmuje lata II wojny światowej, to w nielicznych wypadkach Autor wykracza poza nie, aby pokazać ważny badawczo obszar powojennej rzeczywistości Polskich Sił Zbrojnych – ich rozwiązanie i utworzenie Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia, co oceniam jako całkowicie uzasadnione i celowe do wyczerpującego przedstawienia podjętej problematyki.

Monografia powstała głównie dzięki wykorzystaniu przez jej Autora źródeł z następujących instytucji: Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego oraz Studium Polski Podziemnej w Londynie, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Zakładu Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Centralnego Archiwum Wojskowego, Zbiorów Specjalnych Biblioteki Naukowej Wojskowego Biura Badań Historycznych¹¹, Muzeum Niepodległości, Muzeum Teatralnego w Warszawie¹², Biblioteki Polskiej w Londynie, Biblioteki Narodowej, Centralnej Biblioteki Wojskowej oraz zbiorów Autora. Stefan Pastuszko starannie przeanalizował dokumenty aktowe wytworzone przez polskie instytucje wojskowe, administrację polskiego rządu emigracyjnego, organizacje kulturalne i oświatowe, partie polityczne, a także korespondencję osób prawnych i fizycznych oraz twórczość literacką i artystyczną żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Ze względu na stan zachowania źródeł poszczególne rozdziały monografii różnią się szczegółowością opisu i analiz. Wysoko oceniam staranność Stefana Pastuszki w zakresie kwerend archiwalnych, jest ona w pełni wystarczająca do przygotowania wartościowej monografii.

¹¹ W pracy (s. 614) Autor wymienia Centralne Biuro Badań Historycznych, zamiast Wojskowe Biuro Badań Historycznych. W 2010 r. Zbiory Specjalne Biblioteki Naukowej WBBH zostały przekazane do Centralnego Archiwum Wojskowego.

¹² Instytucja ta została wymieniona we wstępie (s. 13), natomiast nie ma jej w bibliografii.

Należy podkreślić, że Autor wykorzystał bardzo dużo relacji przechowywanych w wymienionych placówkach, najwięcej z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, które stanowią cenne uzupełnienie dokumentów aktowych. Równie imponująco przedstawia się kolejny dział bibliografii, zawierający wykorzystaną w monografii prasę wydawaną przez polskie centralne instytucje wojskowe, jednostki Polskich Sił Zbrojnych i partie polityczne oraz gazetki ścienne i cytowane źródła drukowane. Wykaz przeanalizowanych przez Stefana Pastuszkę wydanych pamiętników i wspomnień także jest bardzo obszerny (s. 618–622). Pamiętniki i wspomnienia były bardzo przydatne w procesie odtwarzania i analizowania przez Autora postaw i nastrojów żołnierzy, stosunków w Polskich Siłach Zbrojnych oraz wpływu życia kulturalnego na żołnierzy. Cytowana w pracy literatura piękna liczy 1,5 strony, a opracowania zostały zamieszczone aż na 12 stronach (s. 624–635) bibliografii. Należy podkreślić, że w procesie przygotowania publikacji Autor wykorzystał bardzo bogatą literaturę przedmiotu (publikacje zwarte i artykuły). Bardzo wysoko oceniam zakres i staranność przeprowadzonych przez Autora kwerend bibliotecznych obejmujących najważniejsze prace naukowe autorów polskich oraz zagranicznych.

Przyjęte przez Autora problemowe ujęcie treści należy ocenić za dość dobrze odpowiadające potrzebom przeprowadzonych badań. W przyszłości można również rozważyć modyfikację konstrukcji monografii: zmianę tytułów niektórych podrozdziałów, ewentualne połączenie krótszych podrozdziałów i zmian kolejności, w celu poprawy przejrzystości wykładu Autora. Nie do końca zaś jest zrozumiałe zamieszczenie przypisów dopiero na końcu pracy (s. 507–612), z podziałem na wstęp, poszczególne rozdziały i zakończenie, co utrudnia czytelnikowi korzystanie z publikacji, zmuszając do ciągłego i uciążliwego kartkowania monografii oraz poszukiwania właściwych przypisów. W ewentualnym kolejnym wydaniu pracy należy rozważyć przeniesienie przypisów na dół stron, co ułatwia czytelnikowi korzystanie z monografii.

W rozdziale I – *Stosunki polityczne i nastroje w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie* – Stefan Pastuszka przedstawił nastroje żołnierzy PSZ po zakończeniu kampanii polskiej 1939 r., w tym próby ustalenia przyczyn klęski Rzeczypospolitej, szczególnie aktywnie prowadzone we Francji aż do maja 1940 r. oraz dalsze badania już po częściowej ewakuacji Wojska Polskiego do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1940 r., stosunek żołnierzy PSZ do układu Sikorski–Majski oraz rywalizację generałów i jej wpływ na życie wewnętrzne sił zbrojnych. W dalszej części rozdziału Autor pokazał warunki tworzenia i szkolenia Wojska Polskiego w Związku Radzieckim: stan fizyczny i psychiczny żołnierzy, strukturę narodową i społeczną wojska, warunki bytowe, stosunek władz ZSRR do polskiego wojska oraz genezę i przebieg ewakuacji Armii Polskiej dowodzonej przez gen. bryg. Władysława Andersa na Środkowy Wschód w 1942 r. Ostatnie podrozdziały dotyczą Armii Polskiej na Wschodzie, w tym specyfiki Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, ewolucji nastrojów żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w latach 1940–1946, bardzo trudnych warunków klimatycznych na Środkowym Wschodzie, stosunków żołnierzy PSZ z ludnością cywilną w latach wojny – głównie w Szkocji, poziomu i form przestępczości, penetracji komunistycznej – groźnej dla spistości morale Polskich Sił Zbrojnych, ale mało skutecznej propagandy niemieckiej, która nasiliła się po rozpoczęciu przez II Korpus Polskich Sił Zbrojnych działań wojennych we Włoszech, głównie w energicznej akcji kolportowania ulotek.

Nie są zrozumiałe niektóre informacje Autora z tej części monografii: *W połowie października 1942 r. (?) liczyło ono (WP w ZSRR) 38 173 żołnierzy, w tym 2110 oficerów i 36 163 szeregowych* (s. 60) lub: *Żołnierze obozu (w) Tockoje 14 maja (?) 1941 r. witali po raz pierwszy na swoim terenie dowódcę Armii Polskiej w ZSRR gen. (bryg. Władysława) Andersa* (s. 61). Najprawdopodobniej nieprawidłowe daty to błędy drukarskie (niestaranna korekta), niemniej jednak czytelnik słabiej znający realia II wojny światowej może zostać wprowadzony w błąd.

Kolejny podrozdział analizuje sytuację żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych po kapitulacji Niemiec – utworzenie Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia oraz trudne dylematy żołnierzy: wracać do kraju kontrolowanego przez władze narzucone przez ZSRR czy pozostać na emigracji. Interesująca jest analiza przejawów antysemityzmu wśród żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych i prób ich zwalczania. Autor zauważa: *Przejawy antysemityzmu w PSZ miały charakter jednostkowy, nie były zjawiskiem powszechnym, aczkolwiek miały one wśród części oficerów i żołnierzy charakter trwały* (s. 96). Interesująco i obiektywnie Autor przedstawił przyczyny i skutki dezercji, stwierdzając, że zjawisko to dotyczyło głównie żołnierzy narodowości żydowskiej. Pierwsze przypadki odnotowano już na terenie Związku Radzieckiego, sporadycznie występowały w Iranie i Iraku, natomiast nasiliły się w Palestynie, gdzie zdezerterowało ponad 3000 żołnierzy, w tym Menachem Begin, późniejszy premier Izraela. Pozostali w PSZ żołnierze tej nacji walczyli dzielnie i ofiarnie.

Ostatni podrozdział tego rozdziału dotyczy kampanii antypolskiej prowadzonej przez prasę żydowską i prożydowską, pod pretekstem antysemityzmu panującego w jednostkach wojskowych PSZ oraz przebiegu i efektów ewakuacji armii gen. Andersa ze Związku Radzieckiego. Rzeczywiście, ewakuacja nie objęła dużej części obywateli polskich narodowości żydowskiej, ale winę za to ponosi strona radziecka, która utrudniała ewakuację ze Związku Radzieckiego obywateli Rzeczypospolitej, nie będących Polakami, a zaliczanych do mniejszości narodowych, tj. Żydów, Ukraińców i Białorusinów.

Staranne kwerendy archiwalne i biblioteczne pozwoliły Autorowi monografii na rozszerzenie wielu problemów poruszanych w tym rozdziale, które nie były podejmowane wcześniej przez polskich historyków z powodu ograniczeń naukowych i pozanaukowych.

W krótkim rozdziale II pt. *Praca kulturalno-oświatowa* (s. 115–134) Autor omówił cele pracy kulturalnej i oświatowej oraz ich realizację w jednostkach wojskowych PSZ. Oprócz tego bardzo syntetycznie scharakteryzował formy pracy kulturalnej i oświatowej oraz poszerzył je o opis głównych kierunków działalności ideowo-wychowawczej. W rozdziale dominuje rzeczowy opis. Wykorzystanie przez Autora dokumentów aktowych – głównie rozkazów wyższych przełożonych, umożliwiło pełne udowodnienie postawionych tez. Do mankamentów rozdziału zaliczam to, iż nie kończy się on całościowymi wnioskami Autora, wynikającymi z analizy wykorzystanych w tej części pracy źródeł i opracowań naukowych.

Rozdział III – *Organizacja życia kulturalnego* – jest kontynuacją poprzedniego i dalszym ciągiem wprowadzenia czytelnika do głównej części monografii. Autor charakteryzuje centralny aparat kulturalno-oświatowy PSZ, przedstawia jego ewolucję, omawia sposób podnoszenia kwalifikacji przez referentów kulturalno-oświatowych i oficerów oświatowych, opisuje trudności w pracy kulturalno-oświatowej i propagandowej, a także charakteryzuje kadrę. Mankamentem omawianego rozdziału jest koncentracja badań Stefana Pastuszki na

okresie do 1942 r. i całkowite pominięcie lat 1943–1945. Autor podkreśla: *Piętą achillesową pracą kulturalno-oświatową były kadry, zarówno z powodu niedoceniania tego ważkiego problemu przez niektórych dowódców, jak i trudności znalezienia w niektórych oddziałach, jednostkach odpowiednich kandydatów* (s. 153). Przybliżenie organizacji pracy kulturalno-oświatowej w Armii Polskiej w Związku Radzieckim, następnie na Środkowym Wschodzie i bardzo syntetycznie w II Korpusie Polskich Sił Zbrojnych we Włoszech stanowi treść ostatniego podrozdziału. Rozdział kończy się bardzo krótkim podsumowaniem.

Rozdział zatytułowany *Prasa wojskowa i książka – rozwój i czytelnictwo* składa się z pięciu podrozdziałów o zróżnicowanej objętości. Autor omówił genezę polskiej prasy wojskowej na Zachodzie w latach II wojny światowej oraz jej geografii i profil w podziale terytorialnym (9 obszarów). Stefan Pastuszko zaprezentował działalność wydawniczą, rolę bibliotek wojskowych i kolportażu książek i prasy oraz stan czytelnictwa wśród żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych. Mankamentem rozdziału jest brak podsumowania. W podrozdziałach zaś zawarł jedynie bardzo syntetyczne oceny zebranego materiału.

Bardzo obszerny (s. 203–318) jest rozdział V traktujący o twórczości literackiej żołnierzy. Na początku Autor przedstawił obszerną analizę stanu żołnierskiej poezji dotyczącej głównie martyrologii obywateli Rzeczypospolitej pod okupacją ZSRR, patriotyzmu, obrazu ojczyzny oraz niektórych dużych polskich miast (Lwowa, Wilna, Poznania) i ich obecności w żołnierskiej poezji. Pokazał również poetycką wizję żołnierskiego obowiązku, bitwę o Monte Cassino w poezji żołnierskiej, życie wojskowe, przyrodę, tęsknotę za rodziną, miłość żołnierską, obraz dowódców, utwory dedykowane przyjaciółom i znajomym, problem śmierci, żołnierskie liryki religijne, gehennę Żydów, polską emigrację, aliantów oraz refleksje o życiu autorstwa żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Rozdział kończą cztery krótkie podrozdziały ukazujące: fraszki żołnierskie, prozę beletrystyczną i dramatopisarstwo, dramat oraz wieczory literackie.

W rozdziale VI – *Teatr i jego oddziaływanie* – Autor przedstawił genezę teatru żołnierskiego oraz jego rozwój organizacyjny i repertuar, teatr żołnierski we Francji i Wielkiej Brytanii, „Lwowską Falę” oraz teatry działające w strukturach Polskich Sił Zbrojnych na potrzeby środowiska żołnierskiego: Lotniczą Czołwkę Teatralną, Teatr Polowy 1 Brygady Strzelców, Teatr Brygady Karpackiej, teatr w Związku Radzieckim, Teatr 6 Dywizji Piechoty, Teatr Armii Polskiej na Wschodzie, Teatr Dramatyczny, Teatr Polowy Jednostek Wojska na Środkowym Wschodzie, Teatr Objazdowy oraz Teatr Żołnierski Domu Oздrowieńców Armii Polskiej na Wschodzie „Bzowiak”. Rozdział kończą ogólne informacje o działalności innych zespołów teatralnych oraz o roli teatru w życiu kulturalnym żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w okresie II wojny światowej.

Piosenka i muzyka na szlaku wojennym to tytuł rozdziału VII, złożonego z 9 krótkich, liczących 1–2 strony podrozdziałów, w których Autor interesująco odtworzył: genezę piosenki żołnierskiej i jej rolę, znane pieśni i piosenki, ich wpływ na żołnierzy przed walką, a także piosenki liryczne i marsze. W końcowej części rozdziału Czytelnik może zapoznać się z działalnością chóru Wojska Polskiego, wojskowych zespołów muzycznych oraz orkiestry jednostek Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie.

Rozdział VIII – *Życie artystyczne w jednostkach i oddziałach wojskowych* – dzieli się na trzy części. W pierwszej, najobszerniejszej, Stefan Pastuszka pokazał życie artystyczne

w jednostkach wojskowych PSZ stacjonujących w Wielkiej Brytanii: 1 Brygadzie Strzelców, 1 Samodzielnej Brygadzie Spadochronowej, 10 Brygadzie Kawalerii Pancernej, w dywizjonach pociągów pancernych, w dywizjonie rozpoznawczym Korpusu, 1 pułku artylerii ciężkiej, pułku artylerii motorowej oraz instytucjach wojskowych: Komendzie Uzupełnień nr 1, Centrum Wyszkożenia Łączności, 1 Kolumnie Samochodów Sanitarnych, Obozie Rozdzielczym i szpitalach. W dalszej części rozdziału prof. Pastuszka przedstawił (w zarysie) udział żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w życiu kulturalnym Londynu, życie artystyczne w Armii Polskiej w Związku Radzieckim, głównie na przykładzie 6 Dywizji Piechoty, oraz żywy dziennik – oryginalną i bardzo powszechną formę życia kulturalnego, trwającą najczęściej dwie godziny, którą tworzyły wiadomości, humor, piosenki, recytacja utworów literackich i muzyka.

Opis Autora w tej części monografii jest również interesujący i rzeczowy, natomiast do polemik skłania stosowana terminologia wojskowa, m.in. nazewnictwo oddziałów i związków taktycznych czy nadużywanie dużych liter, w tym w nazwach oddziałów wojskowych. W rozdziale brak jest, chociażby w zarysie, informacji o korzystaniu przez żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych z oferty kulturalnej garnizonów i baz położonych we Francji, a następnie od 1940 r. w Wielkiej Brytanii, poza Londynem. Rozdział nie zawiera podsumowania, podobnie jak i podrozdziały.

W rozdziale IX – *Uroczystości religijne, wojskowe i narodowe* – Stefan Pastuszka odtwarza sposób obchodzenia w jednostkach wojskowych i instytucjach PSZ świąt religijnych, w tym Zaduszek, świąt wojskowych i narodowych, a także scharakteryzował rolę duszpasterstwa wojskowego, w tym głównie zadania i rolę kapelanów. Wydaje się, że ten fragment pracy mógłby wejść w skład podrozdziału o świątach religijnych, jako jego uzupełnienie o rolę duszpasterstwa wojskowego jako organizatora obchodów świąt religijnych w PSZ na Zachodzie w latach II wojny światowej. Ta część pracy również jest bardzo cenna z uwagi na zebranie i wykorzystanie przez Autora obszernych źródeł oraz naukowych opracowań, ale i w niej zabrakło podsumowania podrozdziałów i rozdziału.

Sztuka to tytuł rozdziału X (ostatniego) omawianej monografii w którym Autor szczegółowo omówił malarstwo i plastykę autorstwa polskich żołnierzy w czasie ich internowania w Rumunii i na Węgrzech, natomiast nic nie wspomina o tego typu aktywności wśród żołnierzy Wojska Polskiego ewakuowanych na Litwę i Łotwę. Na tym tle Stefan Pastuszko przeanalizował aktywność żołnierzy PSZ we Francji, następnie w Wielkiej Brytanii, w Armii Polskiej w Związku Radzieckim i w Armii Polskiej na Wschodzie w zakresie malarstwa i plastyki oraz organizacji wystaw. W dalszej części rozdziału Autor przeanalizował żołnierskie wydawnictwa, fotografię oraz film.

Zakończenie (s. 503–505) zawiera w syntetycznej formie wnioski i oceny życia kulturalnego żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w latach II wojny światowej.

W omawianej monografii Stefan Pastuszka przedstawił badane problemy obiektywnie, na ogół unikał wyrażania własnych ocen, co jest niewątpliwą zaletą publikacji, z drugiej strony również jest też jej niedostatkiem, podobnie jak brak w niektórych jej fragmentach podsumowań podrozdziałów i rozdziałów oraz wniosków z wykorzystanych bogatych źródeł i naukowych opracowań. Praca autorstwa Stefana Pastuszki charakteryzuje się wysokimi walorami merytorycznymi, w znacznym stopniu wzbogaca stan badań różnych

form życia kulturalnego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w okresie II wojny światowej oraz stanowi zwieńczenie dużego wysiłku badawczego, dlatego też w pełni zasługuje na pozytywną ocenę. Jest dobrze udokumentowana, w pełni rozwiązuje zadanie badawcze, a jej Autor zaprezentował dużą wiedzę oraz umiejętność wartościowej prezentacji wyników badań. Monografia stanowi udaną i szczegółową próbę zrekonstruowania obszaru zdefiniowanego w jej tytule. Na tle postaw i nastrojów żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych ukazuje formy i treści życia kulturalnego, jego funkcje i oddziaływanie nie tylko na środowisko żołnierskie lat wojny.

Monografia autorstwa Stefana Pastuszki wypełnia istotną lukę w polskiej wojskowości i dziejach żołnierskiej kultury w latach 1939–1945 oraz rzeczowo, w oparciu o staranną i krytyczną analizę zachowanych źródeł oraz obszernej literatury przedmiotu, ukazuje życie kulturalne żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w okresie II wojny światowej. Czytelnicy zainteresowani tą problematyką otrzymali wartościową i dobrze udokumentowaną publikację naukową.

Wojciech Włodarkiewicz

LITERATURA ZAGRANICZNA – OMÓWIENIA

Henryk Kocój, *Dyplomaci pruscy o powstaniu kościuszkowskim*, Kraków 2011.

Książka prof. dr. hab. Henryka Kocója *Dyplomaci pruscy o powstaniu kościuszkowskim* stanowi kontynuację jego działalności naukowej jako edytora ważnych źródeł dyplomatycznych dotyczących okresu rozbiorów i powstania listopadowego. Jest uzupełnieniem i rozszerzeniem jego wcześniejszych publikacji źródłowych ukazujących stosunek Prus do powstania kościuszkowskiego: *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posła pruskiego w Warszawie. Listy Ludwiga Buchholtza do Fryderyka Wilhelma (styczeń–czerwiec 1794)* (Warszawa 1983); *Prusy wobec powstania kościuszkowskiego: na podstawie korespondencji Fryderyka Wilhelma II z posłem pruskim w Petersburgu Leopoldem Heinrichem Goltzem (depesze z Berlina do Petersburga i z Petersburga do Berlina z 1794 roku)* (Kraków 2002); *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posłów pruskich z Wiednia Lucchesiniego i Caesara* (Kraków 2004); *Relacja posła pruskiego Ludwiga Buchholtza z Warszawy, Łowicza i Wrocławia i insurekcji kościuszkowskiej* (Kraków 2004); *Francja wobec powstania kościuszkowskiego w świetle relacji dyplomatów pruskich* (Kraków 2005); *Relacje posła pruskiego Ludwiga Buchholtza o insurekcji kościuszkowskiej* (Kraków 2007).

Omawiana publikacja zawiera korespondencję dyplomatyczną między posłami pruskimi: w Rzeczypospolitej – Ludwigiem Buchholtzem, w Rosji – Leopoldem Heinrichem